

УДК:[356.15+364-22](477)"36"

Тетяна Тесленко

Феномен волонтерства в історії та культурі України

Анотація. Сьогодні феномен волонтерства в сучасній Україні перебуває в полі соціополітичного дискурсу громадянського суспільства, викликаючи науковий інтерес до нових напрямів досліджень української науки. Він є об'єктом досліджень не тільки філософів, істориків, психологів, політологів і фахівців у сфері соціальної роботи, але й економістів, оскільки сфера патронованих владою суспільних відносин і сфера міжнародних відносин, тісно пов'язані з цілою низкою суто економічних питань.

У зв'язку з цим актуалізується завдання поглибленого, адекватного нинішнім умовам реалізації практики волонтерства з урахуванням сучасних підходів, аналізу його соціокультурних трансформацій, дискурсів та наративів. Порівняно із західноєвропейськими державами становлення волонтерства в Україні має певні відмінності щодо його одночасного прояву у всіх сферах життя суспільства. Україна також має могутні історичні й культурні передумови щодо існування волонтерства в контексті благодійності, які, своєю чергою, є джерелом для розвитку системи духовних і моральних цінностей в наш час. Аналізуючи феномен волонтерства, авторка вважає доцільним у межах цієї праці дати ретроспективу участі козацтва в благодійності. В умовах сьогодення волонтерство – це той громадянський «капітал», що компенсує недоліки діяльності державних структур і одночасно є рушійною силою консолідації громадянського суспільства.

Tetyana Teslenko

The Phenomenon of Volunteering in Ukrainian History and Culture

Abstract. Nowadays the phenomenon of volunteering in Ukraine is represent in the discourses of the civil communities and social politics being of potential scientific interest for many research spheres which are new in Ukraine. The Importance of its deep analyses is undisputable taking into consideration the interdisciplinary mode of the reseach and possibilities of the contemporary approaches to ils analyses. In comparison with volunteering in Western Europe, there are certain differences in our country concerning socio-cultural practices, their actors and beneficiates. However, post-colonial reality in Ukraine has placed more emphasis. The priority factor in national consolidating towards its transformation into a political nation was civil society. Of great significance is the fact that the phenomenon of volunteering in Ukraine is taking place on the solid foundation of Ukrainian history and culture beginning with the Ancient Rus and Zaporozhskaia Sich where the relations of interdependence, assistance and other social values were formed. Compared the liberal theories of Western Europe volunteering in Ukraine is characterized the collective treating of the autonomous individual connected with the Christian feelings of love others and sympathy for suffering. This is that civil «capital» that can compensate the deficiency of the state bodies in practices of volunteering as a form of the social integration of people separated by their private interest but who are, fact the decisive force of consolidation of the Ukrainian society.

The gender factor is taken into account, in particular, to overcome social injustice and a policy of non-discrimination in Ukraine.

Keywords: discourse, concept, charity, social and culture transformations, war conflicts.

Постановка проблеми. У сучасній Україні волонтерство як соціокультурний феномен є об'єктом досліджень не тільки філософів, істориків, психологів, політологів і фахівців у сфері соціальної роботи, але й економістів, оскільки сфера патронованих владою суспільних відносин і сфера міжнародних відносин, тісно пов'язані з цілою низкою суто економічних питань.

Науковий інтерес до інституційної політичної науки, і у зв'язку з інституційною економічною теорією, зокрема, сприяє появі нових напрямків теорії в цілому. При цьому соціокультурні трансформації останніх років змушують учених зосередити увагу на відносинах держави і громадянського суспільства, на наявності або відсутності цивільних традицій, правових структур, соціокультурних підстав і

передумов з позицій історії та культури.

Соціальні процеси, пов'язані з діяльністю волонтерів, із самим концептом «волонтер», маючи тенденції до зростання, практично не аналізуються. Водночас ця проблематика охоплює достатньо широке коло питань, що стосуються як діяльності волонтерів у зоні військових конфліктів, так і добродійної роботи з інвалідами, безробітними, людьми, які потрапили в складну життєву ситуацію. Тим часом гостра дискусійність, пряма залежність розв'язання соціальних проблем від волі політичної еліти вимагають фокусування уваги вчених на дослідженні вказаних вище невідрефлексованих проблем.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням людської поведінки, включаючи

вивчення намірів, цінностей, переконань і думок, займалися видатні європейські філософи, соціологи, економісти й історики. Окремі її аспекти, зокрема, пов'язані з проблематикою управління, починають привертати увагу дослідників лише з другої половини ХХ століття. Проте такі наукові проблеми, як розподіл праці, солідарність, групова взаємодія, праця, професійне покликання, які розроблялися в ХІХ – на початку ХХ ст. М. Вебером, Э. Дюркгеймом, Р. Зіммелем, О. Контом, К. Марксом, Р. Спенсером, Ф. Тенісом, можуть розглядатися як фундаментальні засади соціологічного дослідження волонтерства, його методологічні орієнтири, що задають пріоритетні вектори вивчення цього феномена як діяльності й спільності [9].

Так, французький філософ, один з основоположників позитивізму й соціології, автор теорії трьох стадій інтелектуальної еволюції людства (теологічної, метафізичної і позитивної або наукової) Огюст Конт вперше ввів поняття «альтруїзм», яке стало сутнісною характеристикою і цінністю феномена волонтера. Учений піднісив суспільні інтереси над особистими, стверджуючи, що «життя для інших» є вищим щастям, припускаючи при цьому прояв таких духовних якостей, як щедрість і співчуття [1].

Його послідовник Герберт Спенсер вважав, що альтруїзм завжди вторинний стосовно егоїзму. Більше того, саме здорова турбота про себе дозволяє зберігати достатньо сил для допомоги ближнім: у спільнотах, що складаються із здорових і сильних людей, загальний рівень щастя буде набагато вищим, ніж у товариствах, де люди нехтують своїми інтересами (що за Спенсером, є шляхом до депресії і нещастя). Надмірний альтруїст, який забуває про власні потреби й задоволення, по-перше, своїм плачевним духовним і фізичним станом створює проблеми для оточуючих, а по-друге, стає неспроможним до продуктивної альтруїстичної поведінки [2, с. 166]. Класики соціології Г. Спенсер і П. Сорокін розглядали альтруїзм як чинник соціального розвитку й подолання кризи в суспільстві, а Т. Парсонс вважав його ознакою прогресивної соціальної системи [9].

Мета дослідження. Основна мета статті полягає в аналізі історичних і культурних витоків феномена волонтерства в Україні у полі соціополітичного дискурсу громадянського суспільства в цілому і концептів добродійності, зокрема.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до етимології слова «волонтер», слід зазначити, що в ХVІІ столітті французьке «volontaire», італійське «volontario», німецьке «volontair», англійське «volunteer» з'являються майже одночасно, через що в українській і російській мовах упродовж ХVІІІ – ХІХ століть воно тривалий час використовувалося в різному написанні: волентир, волонтир, волунтир, валентир, волонтер, залежно від того, якій іноземній мові віддавав перевагу дворянин, що добровільно вступив на військову службу [3].

На основі аналізу низки словникових статей [4, с. 234; 8] виявлено, що терміни «волонтерство» і «добровільність» мають загальні характеристики: у їхній основі лежить діяльність, якою людина займається добровільно, за своїм бажанням, власним вибором; люди, що реалізують такого роду діяльність, займаються цим безоплатно; ця діяльність має ознаки інституційно закріпленої діяльності [9].

Слід також підкреслити, що в державах

Західної Європи протягом ХVІІ – ХХ століть модус волонтерства пройшов складний, але послідовний шлях – від прояву у винятково військових і бойових діях до найважливішого елементу культури західного суспільства. У нашій країні багато динамічно трансформованих понять зазнають дуже істотних змін і волонтерство, зокрема. Кардинальні зміни в бутті й свідомості громадян України ставлять перед науковою думкою завдання поглибленого й адекватного нинішнім умовам аналізу теорії і практики волонтерства.

Сьогодні волонтерська діяльність регламентується відповідним Законом України «Про волонтерську діяльність» [5], який був прийнятий напередодні Євро – 2012. Цим законом не передбачена діяльність волонтерів у контексті подій, які розгорнулися в нашій країні починаючи з грудня 2013 року. Відповідно до вказаного закону діяльність волонтерів і волонтерських організацій передбачала лише соціально-культурні форми, такі як:

– надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації;

– здійснення догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку й іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні або інші особливості потребують підтримки й допомоги;

– надання допомоги громадянам, які постраждали в результаті стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям;

– надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

– впровадження заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереження культурної спадщини, історико-культурного середовища, визначних пам'яток історії і культури, місць поховання; сприяння проведенню заходів національного і міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і суспільних заходів;

– надання волонтерської допомоги з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру.

Волонтерська діяльність в Україні визначена законом як добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, яка здійснюється волонтерами і волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерській допомоги. У свою чергу, волонтерською допомогою є роботи і послуги, які безоплатно виконуються і надаються волонтерами і волонтерськими організаціями. Волонтерська діяльність також є формою добродійності [8]. Визнання волонтерської діяльності ресурсом добродійності й цивільною практикою на законодавчому рівні не тільки в Україні, але й в багатьох європейських державах дозволяє зробити висновок про те, що в інформаційному, глобалізованому суспільстві ХХІ століття волонтерство є проявом духовності, затребуваною репродукцією загальноприйнятої системи духовних цінностей.

Подальше внесення доповнень до чинного законодавства України про включення таких напрямів волонтерської роботи, як надання допомоги

громадянам, постраждалим у результаті надзвичайної ситуації техногенного або природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного або військового стану, проведення антитерористичної операції, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам; надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного або військового стану, проведення антитерористичної операції [6], добродійної діяльності [7] тільки укріпило світову історичну практику, що склалася, пов'язану з виникненням волонтерства. У 2014 році Україна вразила світ небаченим за розмахом волонтерським рухом, в основі якого у цілому – все та ж система духовних цінностей – співчуття, співпереживання, причетність, доброта, справедливість. Можна з упевненістю стверджувати, що історичний крок у декілька століть, який зробила Європа в питаннях становлення волонтерства й закріплення його інституційних дискурсів, Україна реалізувала за декілька років.

Безумовно, що нова парадигма волонтерства у контексті добродійності як взаємодії суспільства і держави, має своє глибоке історичне коріння, до аналізу якого й необхідно, на наш погляд, звернутися.

Слід зауважити, що християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя суспільства, на суспільні відносини, що позначилося на характері, формах допомоги та підтримки людини. З часу запровадження релігії починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої є філософія любові до ближнього. «Полюби ближнього твого, як самого себе» – ця формула стала моральним закликом, що визначає сутність вчинку індивіда. Основними об'єктами допомоги історично були визначені хворі, жебраки, вдови, сироти. З'явилися законодавчі акти, що регулювали відносини щодо опіки над різними категоріями населення. До найдавніших джерел права належать статuti князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Виникали й нові суб'єкти допомоги: князь, церква, парафія, монастирі. В історії соціальної допомоги Київської Русі слід розрізняти два періоди. Перший пов'язаний з поширенням християнства в Київській Русі. Він умовно визначається з часу хрещення Володимира Великого до II пол. XII ст., періоду утворення князівств і поширення християнства на околицях східнослов'янських земель. Другий етап відповідно виділяється з другої половини XII ст. до XIII ст. включно, коли благодійницькі функції князя поступово злилися з церковно-монастирськими формами опіки [10, с. 58].

Найпростіші види благодійності полягали спочатку майже виключно в харчуванні злидарів. Практикувались вони, як свідчать літописи, окремими «злидарелюбцями», серед яких виділялися князі, духовенство та впливові люди держави. Всі вони, перебуваючи під свіжим і здоровим впливом щойно прийнятого християнського віровчення, охоче навчалися важливим релігійним заповідям, головні з яких закликали любити Бога і ближнього, як самого себе. Практично це означало нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати ув'язненого, і взагалі так чи інакше проявити своє милосердя і

злидарелюбство. Виходячи з таких міркувань, благодійність була не стільки допоміжним засобом суспільного благоустрою, скільки необхідною умовою особистого морального здоров'я: вона більше була потрібна самому злидарелюбцю, ніж злидарю. Давній благодійник, «христоробець» менше думав про те, щоб доброю справою підняти рівень суспільного благополуччя, скільки про те, щоб підняти рівень власної духовної досконалості. При такому погляді на благодійність допомога бідним була справою окремих осіб, проникнутих ідеями християнської моральності, а не включалась в коло державних обов'язків [10, с. 59 – 60].

Крім князя Володимира історія згадує про деяких інших христоробних і злидарелюбних князів. Особливо відзначають літописи синів Володимира – Ярослава Володимировича і його брата Мстислава. Так, при Ярославі було відкрито перше в Новгороді училище на триста юнаків-сиріт. Він видав Статут церковний і земський, за яким благодійність, тобто турбота про злидарів і убогих, залишалась у віданні священників у парафіях та єпископів у єпархіях.

Але найбільшої слави Ярослав Мудрий зажив складанням першого письмового руського зведення законів «Руська Правда». Воно складалося з 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, мало статті соціального спрямування, що було незвичним для тогочасних європейських держав. Із 37 його статей 8 повністю присвячено проблемам захисту дітей [10, с. 60].

Прославився своїм злидарелюбством також великий князь Володимир Мономах, який за свідченням сучасників, роздавав гроші й предмети першої необхідності «обома руками». Опіка над бідними і страждальцями стала одним з найбільших його обов'язків, і яскравим свідченням цього служить його «Повчання дітям». У ньому Володимир Мономах створює образ справедливого захисника слабких і убогих. Заповіт великого князя виконували і сучасники, і нащадки. Так, сестра його, Ганна Всеволодівна, заснувала в Києві училище для дівчат, яких не тільки утримувала за свій рахунок, але й вчила їх читати, писати і ремеслам. Тут ідея допомоги вже не зводиться тільки до харчування і надання притулку [10, с. 61].

Протягом багатьох століть церква і монастирі залишались осередками соціальної допомоги вбогим та хворим. Наприклад, перші в державі лікарні, у яких бідні отримували опіку й користувались безкоштовним лікуванням, були запроваджені Переяславським єпископом Охрімом в 1091 р. При всіх монастирях, що мали кошти, здійснювалося харчування злидарів і убогих. Для них влаштовувалися навіть окремі приміщення, які потім отримали назву богадільень. Зміцнівши економічно, монастирі стали центрами благодійної соціальної діяльності. Вони виконували чотири основні функції: лікування, забезпечення незаможних, навчання, контроль. Відповідно до кожної з функцій при монастирях створюються особливі форми підтримки [10, с. 61].

Можна з впевненістю сказати, що ніколи згодом, упродовж всієї нашої історії, на справи благодійності не виділялось такої значної частини загальних доходів, як у найдавніший період княжої влади, який за увагою суспільства до справ благодійності й за пожертвами на неї повинен бути поставлений в тисячолітньому житті держави на перше місце. Відмітною рисою благодійності цього

періоду була «сліпа» роздача милостині, за якої будь-які дослідження про злидарів та їхні потреби не тільки не проводились, але прямо заперечувалися вченнями святих отців. Найбільше роздавалося життєво необхідних продуктів, оскільки грошовий обіг у той час був ще дуже слабким. Тому, незважаючи на відсутність будь-яких досліджень потреби того, хто просить, милостиня нерідко поза волею благодійника досягала своєї мети: голодний не брав будівельні матеріали, а погорілець – хліба, якщо не хотів їсти. Допомога була різноманітна й часто відповідала дійсній потребі. Вона виражалась у побудові житла, у викупі полонених, у навчанні ремеслам [10, с. 62].

У X–XIII ст. церковна практика допомоги розвивалася не тільки через монастирі, але й через парафії. На відміну від монастирської допомоги, парафіяльна була більш відкритою. У ній зосереджувалось все общинне, громадське й церковне життя. Діяльність парафій не обмежувалась тільки наданням допомоги калікам, злидарям, вони здійснювали найрізноманітнішу підтримку: від матеріальної допомоги до виховання і перевиховання, тобто мала не лише релігійні цілі порятунку душі парафіян, але й соціальної підтримки та допомоги потребуючим. Парафія також була територіальною, адміністративною одиницею. Пам'ятки древньої писемності свідчать про те, що майже в кожній з парафій існували богадільні [10, с. 63].

Аналізуючи феномен волонтерства, автор вважає доцільним у межах цієї праці дати ретроспективу участі козацтва в благодійності. Запорозька Січ – це феномен світової цивілізації навіть з висоти сьогодення, не кажучи вже про часи її існування. Своїм суспільним укладом, структурою, військовою організацією, писаними й неписаними законами, побутом і звичаями Січ не мала аналогів. Вона була рятівницею і рідною домівкою для козака й грекочія, і всіх, кому потрібний був її захист. Січ була зразком поєднання демократизму зі строгістю порядків і самодисципліни. Січ була колицкою української державності, контролюючи значні території, утримуючи багатотисячну армію та адміністративний апарат. Січовики мали символіку: прапори, гімн, герб. Столицею Запорозької Січі була могутня фортеця, оточена частоколом, у заборонах якого виставлено гармати. На центральній площі стояли церква, скарбниця, військовий арсенал, майстерні. Навколо них – курені-казарми, у яких жили запорожці. Козаки вибирали свою старшину – гетьмана, кошового отамана, курінних отаманів вільним, демократичним голосуванням. Збройні сили склалися з таких родів військ: піхоти, кінноти, артилерії та морського флоту. На Запорозькій Січі існувала постійна школа лицарського та військового мистецтва, при січовій церкві діяла загальноосвітня школа. Командний склад низового війська, як правило, був високоосвічений: полковники, сотники, чимало рядових козаків закінчували Києво-Могилянську академію або інші навчальні заклади [11].

На Запорозжжі існувало суворе законодавство, що не допускало будь-яких аморальних вчинків. Нещадно викорінювалося злодійство, розбій, конокрадство. Не було місця в цьому товаристві зраді, боягузтву, підлості, шахрайству. Виникнення Січі, як відомо, пов'язане з іменем Дмитра Вишневецького (Байди) з містечка Вишневець. Д. Вишневецький належав до неспольщених українських магнатів, був канівським

старостою. Своє свідоме життя присвятив боротьбі з Кримським ханством і турецькими загарбниками. Усю надію покладав на українське козацтво, з яким не раз громив татар і турків. У Молдавії Байда потрапив у полон і турки замордували його. Народ у піснях і думках увіковічив відважного отамана. Протест українського народу проти національного, релігійного та соціального гніту вилився в особливе військово-державне, політичне, культурно-історичне та педагогічне явище – козацький рух. Запорозька вільна республіка започаткувала самобутні зразки благодійних установ та прояви соціальної опіки [11].

Козацький рух викликав до життя унікальне для всієї світової культури явище – козацьку педагогіку, основними завданнями якої стали: підготовка фізично-загартованих з міцним здоров'ям мужніх воїнів-захисників рідного народу, виховання в молоді українських національних рис характеру та світогляду, формування високих лицарських якостей, пошани до старших людей, прагнення бути милосердними. Головним учителем січової школи був монах-уставник, який крім своїх прямих обов'язків наставника виконував і другорядні: дбав про здоров'я хлопчиків, виводив їх при пошестьях «на свіжу воду» в луки, сповідав і причащав хворих, ховав померлих і про всі випадки в школі детально доповідав кошовому отаману. Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі. Вона виникла разом з його першою церквою близько 1576 р. Тут також навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом монахів. Навчальними предметами були грамота, молитви, закон божий й письмо. Дуже шкода, що виховний потенціал козацтва не завжди використовується належним чином через прохолодне ставлення заполітизованих «корманічів промосковського світу», яким ще й досі зрозумілі категорії лакейства та грошових відносин.

У поселеннях запорожців типовим явищем була церква, з одного боку якої розміщувався шпиталь, а з іншого – школа. Це була традиція, яка відображала спосіб і характер козацького життя. Спілкування з козаками-інвалідами, престарілими виховувало в дітях доброту, милосердя, співчуття до чужого болю. У життя ж хворих і старих запорожців такі контакти вносили радість [12].

Висновки. Таким чином, громадянське суспільство як сфера універсалізації громадянської солідарності сучасної України має у своїй основі могутній фундамент історії і культури – це і Стародавня Русь, і Запорозька Січ, де формувалися відносини взаємозалежності один від одного, допомоги й добродійності. Від пізніших ліберальних трактувань ці підходи відрізняє колективістське розуміння ідеї автономності особи, пов'язане з глибокими християнськими почуттями любові до ближнього і співчуття до оточуючих. Це і є той громадянський «капітал», який покликаний компенсувати недостатність діяльності державного апарату в цих сферах, зокрема, у волонтерстві як формі соціальної інтеграції людей, розділених приватними інтересами, але за своєю суттю тих, хто є сьогодні рушійною силою консолідації громадянського суспільства.

Література:

1. Альтруизм // Википедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <https://ru.wikipedia.org/wiki/Альтруизм>. Дата звернення 28.03.2017.
2. Быков А. В. Понятие «альтруизм» в социологии: от классических концепций к практическому забвению / А. В. Быков // Вестник Рос.ун-та дружбы народов. Серия: Социология. – 2015. – Вып. 1.
  3. Волонтер // Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Волонтер>. Дата звернення 31.03.2017.
  4. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. – Москва: Русский язык, 1978. – Т. 1 А – З. – 699 с.
  5. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236-VI // Відомості Верховної Ради України (ВРР). – 2011. – № 42.
  6. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» від 5 березня 2015 року № 246-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВРР). – 2015. – № 22.
  7. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 року № 5073-VI // Відомості Верховн і Ради України (ВРР). – 2013. – № 25.
  8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – Москва: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. – 944 с.
  9. Певная М. В. Волонтерство как социальный феномен: управленческий подход: Дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.08 / Певная Марина Владимировна. – Екатеринбург, 2016. – 368 с.
  10. Пінчук О. П. Передумови розвитку геріатричних центрів України в умовах глобалізації світової економіки : монографія / О. П. Пінчук, Т. В. Тесленко. – Дніпропетровськ : Вид-во Маковецький, 2013. – 136 с.
  11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Том 1 / Д. І. Яворницький. – Львів : Вид-во «Світ», 1990. – 319 с.
  12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Том 2. / Д. І. Яворницький. – Львів : Вид-во «Світ», 1991. – 457 с.

References:

1. Altruizm // Vikipedija [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Altruizm>. Data zvernennja 28.03.2017.
2. Bykov A. V. Ponjatie «altruizm» v sociologii: ot klassicheskikh koncepcij k prakticheskomu zabveniju / A. V. Bykov // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Sociologija. – 2015.– Vyp. 1.
3. Volonte r// Vikipedija [Jelektronnyjresurs] – Rezhim dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Volontjor>. Data zvernennja 31.03.2017.
4. Dal' Vladimir. Tolkovy jslovar' zhivogo velikoruskogo jazyka: T. 1–4. – Moskva: Russkij jazyk, 1978 – T. 1 A – Z. – 699 s.
5. Zakon Ukrainy «Pro volontersku diialnist» vid 19 kvitnia 2011 roku № 3236-VI // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VRR). – 2011. – № 42
6. ZakonUkrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti» vid 5 bereznia 2015 roku № 246-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VRR). – 2015. – № 22.
7. Zakon Ukrainy «Pro blahodiinu diialnist ta blahodiini orhanizatsii» vid 05.07.2012 roku № 5073-VI // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VRR). – 2013. – № 25.
8. Ozhegov S.I. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenij / S.I. Ozhegov, N.Ju. Shvedova. – 4-e izd., dopolnennoe. – Moskva: ООО «ITI TEHNOLOGII», 2003. – 944 s.
9. Pevnaja M. V. Volonterstvo kak social'nyj fenomen: upravlencheskij podhod: Dis. ... d-rasoc. nauk: 22.00.08 / Pevnaja Marina Vladimirovna. – Ekaterinburg, 2016. – 368 s.
10. Pinchuk O. P. Peredumovy rozvytku heriatrychnykh sentriv Ukrainy v umovakh hlobalizatsii svitovoi ekonomiky : monohrafiia / O. P. Pinchuk, T. V. Teslenko. – Dnipropetrovsk : Vyd-vo Makovetskyi, 2013. – 136 s.
11. Yavornytskyi D. I. Istoriiia zaporizkykh kozakiv. Tom 1. / D. I Yavornytskyi. – Lviv : Vyd-vo «Svit», 1990. – 319 s.
12. Yavornytskyi D. I. Istoriiia zaporizkykh kozakiv. Tom 2. / D. I Yavornytskyi. – Lviv :Vyd-vo «Svit». 1991. – 457 s.